

SURXONDARYO QARLUQ SHEVALARI BO‘YICHA TADQIQOTLAR TAVSIFI

*Eshanqulov Dilmurod Xurramovich,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi
Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: dilmurodeshanqulov109@gmail.com*

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Surxondaryo shevalarining tasnifi masalasi o‘zbek xalq shevalari va ularning bir-biridan ma’lum fonetik, leksik, morfologik, so‘z yasalihi va sintaktik jihatdan farqlari haqida fikr yuritilgan. Surxondaryo o‘zbek shevalari bo‘yicha ish olib borgan shevashunos olimlarimizning ishlari bo‘yicha ham ma’lumotlar keltirilgan.*

***Kalit so‘zlar:** dialektologiya, qarluq-chigil, dialekt, o‘g‘uz, qipchoq, adabiy til, milliy til, sheva, lahja, tasnif.*

***Abstract:** In this article, the question of the classification of Surkhondaryo dialects is discussed, as well as their phonetic, lexical, morphological, word formation, and syntactic differences. There is also information on the work of our linguists who worked on Surkhondaryo Uzbek dialects.*

***Key words:** dialectology, Qarluq-chigil, dialect, O‘ghuz, Kipchak, literary language, national language, dialect, classification.*

***Аннотация:** В данной статье обсуждается вопрос классификации сурхандарьинских диалектов, а также их различия в фонетическом, лексическом, морфологическом, словообразовательном и синтаксическом аспектах. Также дается информация о работе ученых лингвистов, работавших над сурхандарьинскими узбекскими диалектами.*

***Ключевые слова:** диалектология, карлук-чигиль, диалект, огузы, кыпчаки, литературный язык, национальный язык, диалект, говор, классификация.*

Kirish. Shevalar har bir xalqning milliy tili tarkibiga kiruvchi boy xazina desak also mubolag‘a bo‘lmaydi. To‘g‘ri, ular milliy adabiy tildan o‘zining bir qator jihatlari bilan (fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari) farq qilishi mumkin, ammo har bir xalqning tilini asl qadriyatlarini-yu, boy merosini, so‘zlardagi jilosi shu xalq tilining shevasida saqlanib, asrlar davomida og‘izdan og‘izga o‘tib keladi. Sheva milliy tilning bir ko‘rinishi hisoblanib, adabiy til shevalardan oziqlangan holda rivojlanib, sayqallanib boradi.

O‘zbek adabiy tilini o‘zbek xalq shevalari boyitadi, lekin ular bir-biridan ma’lum fonetik, leksik, morfologik, so‘z yasalihi va sintaktik jihatdan farq qiladi. Hozirgi o‘zbek tilshunosligida dialektologiyani bu sohasini barqarorlashtirishda I. I. Zarubin, E. D. Polivanov, K. K. Yudaxin, B. B. Reshetov, A. K. Borovkov kabi rus turkologlari va G‘ozi Olim Yunusov, Sh.Sh. Shoabduraxmonov, F. Abdullayev, X. Doniyorov, B. Jo‘rayev, A. S. Shermatov, A. Jo‘rayev, A. To‘raqulov kabi yetakchi shevashunoslarning xizmatlari beqiyosdir. [Enazarov T.J., Karimjonova V.A., Ernazarova M. S, Mahmadiyev Sh.S., K.G‘.Rixsiyeva, 2012: 37-b.]

Shu bilan birga, o‘zbek tili xalq shevalari leksikasini o‘rganishga o‘z hissasini qo‘shgan S. Rahimov, Q. Muhammadjonov, Sh. Nosirov, T. Sodiqov, I. Rajabov,

V. Egamov, T. Qudratov, A. Aliyev, M. Mirzayev, E. Sheraliyev, A. Shermatov kabi shevashunos olimlarning ishlari ham ahamiyatligi bilan ajralib turadi.

O‘zbek adabiy tili shevalarning uyg‘unlashishi yo‘li bilan tashkil topgan bo‘lib, hozirgi o‘zbek adabiy tili uch asosiy guruh shevalarining, ya‘ni qipchoq, qarluq, o‘g‘uz shevalarining o‘zaro qo‘shilishidan paydo bo‘lgan. O‘zbek tilining dialekt va shevalarining boshqa turkiy xalqlardan farqli jihati shundaki, u bir necha guruhlariga bo‘lingan. Ana shuning uchun ham o‘zbek tili boshqa turkiy xalqlarga nisbatan shevaga boydir. O‘zbek shevalari 2 xil tavsif etilgan bo‘lib:

- 1) shevalarning umumiy tasnifi (mamlakat yoki davlatlar nuqtai nazaridan);
- 2) shevalarning xususiy tavsifi (voha yoki viloyat doirasida).

Zarubin o‘zbek shevalarini to‘rtta asosiy guruhga bo‘lib tavsif qildi:

1. Xiva. 2. Farg‘ona. 3. Toshkent. 4. Samarqand-Buxoro kabi guruhlar.

Yudaxin esa ko‘proq shevalarimizning tojik tili bilan o‘zaro munosabati tahliliga, ulardagi singarmoniz hodisasiga diqqatini qaratdi. Zarubin tasnifiga qo‘shimcha qilib: qipchoq -j lovchi guruhini va shimoliy o‘zbek shevalari guruhini qo‘shdi, Samarqand-Buxoroni olmadi. [Ernazarov M.S., Karimjonova V.A., Ernazarov T.J., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G‘, 2012:23-b.] Ammo keyinchalik mufassil tanishgan holda shevalarni 5 guruhga: 1.Toshkent. 2. Farg‘ona. 3. Qipchoq. 4. Xiva (Xiva o‘g‘uz). 5. Shimoliy o‘zbek shevalariga bo‘lib, Boysun shevasini qipchoq guruhiga ajratadi. [Xolova,2022:7-b.] Professor E.D. Polivanovning o‘zbek tili shevalari tasnifi eng mayda detallarigacha tavsif va tahlil etilgan. Uning tavsifida metisatsiya (qardosh tillar chatishuvi) va gibridizatsiya (qardosh bo‘lmagan tillar chatishuvi) kabi holatlar ham tavsif qilingan. Polivanov tavsifida eronlashgan va eronlashmagan shevalar tahlil etilgan (Samarqand va Buxoro eronlashgan); (Farg‘ona qipchoq shevasi eronlashmagan). Polivanov eronlashgan tillarning o‘zini yetti tipga bo‘lib o‘rgangan:1-tip: Samarqand-Buxoro shevalari, 2-tip: Toshkent shevalari. 3-tip: Qo‘qon-Marg‘ilon shevasi, 4-tip: Andijon-Shaxrihon shevalari, 5-tip: Uyg‘urlashgan shevalar (Namangan, Chortoq), 6-tip: Shimoliy o‘zbek shahar shevalari, 7-tip:Shimoliy o‘zbek qishloq shevalari. [Ernazarova M. S., Karimjonova V.A., Ernazarov T.J., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G‘,2012:72-b.] 1936-yildan boshlab, ya‘ni Polivanov tavsifidan so‘ng Professor G‘ozi Olim Yunusov o‘zbek shevalarini tavsif qildi. Olim o‘zbek shevalarini uch lahjaga ajratib o‘rgandi:

1) o‘zbek-qipchoq lahjasi bo‘lib, bu guruhga Zarafshon, Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo hududlarida yashovchi xalqning tili, bundan tashqari

Xorazm, Andijon, Namangan, Qo‘qon, Chimboy, Qo‘ng‘irot tumanlari va Tojikiston va Afg‘oniston shimolidagi o‘zbeklar shevasi kiradi.

2) Turk-barlos lahjasi Toshkent, Qo‘qon, Namangan, Andijon, Marg‘ilon shaharlari shevasi.

3) Xiva-Urganch lahjasi. Xiva, Xonqa, Kat, Toshhovuz, Eski-Yangi Urganch shaharlari aholisi shevasi.

Professor G‘. O. Yunusov Xivada singarmonizmning saqlanishiga alohida urg‘u beradi, ya‘ni “q” o‘rnida “k” kelishi.

Professor Borovkov o‘zbek sheva vakillarini ikki asosiy guruhga ajratdi, [Ashirboyev, 1985: 25-b.] ya‘ni o-lovchi va a-lovchi guruh vakillari. Borovkov dialekt vakillarini to‘rtga bo‘lib o‘rganadi: 1. O‘rta o‘zbek dialekti. 2. Shayboniy-o‘zbek dialekti, j-lovchi. 3. Janubiy-Xorazm dialekti. 4. Alohida guruh o‘zbek shevalari dialekti. [Enazarov T.J., Karimjonova V.A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G‘, 2012:27-b.]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Surxondaryo shevalarining o‘rganilishi. Surxondaryo shevalarining tasnifi masalasi doimo olimlar e‘tiborida bo‘lib kelgan. Shunga ko‘ra, bir qator yirik dialektologlarimiz o‘z asarlarida mazkur hududga oid tavsifiy qarashlarini yoritishgan. Surxondaryo o‘zbek shevalariga oid ilk tasnifiy ma‘lumotlar E. D. Polivanov va A. K. Borovkov asarlarida uchrasa-da, viloyat shevalarini ilk marotaba amaliy jihatdan o‘rganishni boshlagan olim A. Mahmatqulovdir. Sherabod tuman “jo‘qchilar” shevasi yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borgan olim 1960-yilda “Sherabod jo‘qchilar shevasi” mavzusida dissertatsiyasini himoya qiladi. Sherabod “j-lovchi” shevalarida “ravish kategoriyasi”, Sherabod “j-lovchi” shevalarida “ko‘plik kategoriyasi” (“O‘zbek tili adabiyoti masalalari” jurnali 4-son 1960-yil), “Sherabod jo‘qchilar shevalarida fe‘l materiallari”, “Sherabod jo‘qchilar shevasida undoshlarning temasi” kabi ilmiy maqolalar o‘sha davr uchun muhim voqea sifatida odamlar e‘tiborini jalb qilgan edi. A. Mahmatqulov bir tuman doirasida ilmiy izlanishlar olib borgan bo‘lsa-da, uning yaratgan asarlari Surxondaryo o‘zbek shevalarini o‘rganishiga asos bo‘ldi. Surxondaryo shevalarini keng mavzuda o‘rgangan olim bu Saidmuso Rahimovdir.

Saidmuso Rahimovning nomzodlik dissertatsiyasi Surxondaryo viloyatidagi o‘zbek shevalari leksikasini o‘rganishga bag‘ishlangandir. Ishda qayd etilishicha, o‘zbek dialektologiyasida u yoki bu shevalarning fonetik va morfologik xususiyatlari ko‘proq o‘rganilgan bo‘lib, shevalar leksikasini tadqiq etish masalasi birmuncha oqsoqdir. Avvalo, shuni qayd etishimiz lozimki, ishning kirish qismida Surxondaryo viloyatining aholisi to‘g‘risida tarixiy ma‘lumotlar beriladi va shevalarga xos ayrim

xususiyatlar yoritiladi. Dissertatsiyaning asosiy qismi (tadqiqot obyekti boblarga bo‘linmay ayni shu tarzda o‘rganilgan) da birinchi navbatda Surxondaryo shevalariga xos leksik birliklar semantik-morfologik guruhlar bo‘yicha tasnif qilinadi. S. Rahimovning nomzodlik dissertatsiyasida [Rahimov, 1974: 20-b.] Surxondaryo shevalarini ikki guruhga ajratadi: 1) y-lovchi (shahar tip) shevalar,

2) j-lovchi qipchoq shevalar. Qayd etilishicha, o‘rganilgan shevalar ichida qarluq-lovchi va qipchoq j-lovchi shevalar leksikasi tadqiqot obyekti qilib olingan leksik sistemasida butunlay o‘zbek adabiy tiliga xos bo‘lmagan qator so‘z va atamalar mavjud. Ishda bunday leksemalar garchi, adabiy tilda qo‘llanmagan bo‘lsa-da, o‘zbek tilining tayanch shahar shevalarida ishlatilishi ishonarli misollar bilan tasdiqlangan. (Surxondaryoda: adag‘, adoq, tom, adag‘, adabiy orfografik axir, so‘ng), shuningdek, tadqiqotda qadimgi yozma yodgorliklarda qayd etilgan, o‘rganilgan shevalarda saqlanib qolgan, biroq, tilda qo‘llanmayotgan leksemalar haqida batafsil fikr yuritiladi. Ishning qiymatini oshirgan omillardan biri shundaki, unda qayd etilgan guruhga oid morin, marin; kelik, kulik; alang, arasi, arasichi kabi qirqqa yaqin shevalarda hamda ayrim turkiy tillarda qo‘llanayotgan, lekin adabiy tilda muqobili bo‘lmagan leksik birliklarning mavjud ekanligini ko‘rsatib berishdan iboratligidadir.

Mazkur bo‘limning ikkinchi qismida Surxondaryo o‘zbek shevalaridagi dialektal so‘zlar morfologik tarkibiga ko‘ra o‘rganib chiqilgan. Chunonchi, unda adabiy tilda paralleli bo‘lgan dap (doira), kadi (qovoq), o‘r (o‘rta), tati (hech) singari va adabiy tilda paralleli bo‘lmagan qabachiq, qovachiq, qabichiq (“po‘st”, “po‘choq” ma’nolarida) kabi leksemalar tadqiqot obyekti qilib olingan. Shuningdek, unda shevaga xos yasama va qo‘shma so‘z hamda terminlar ham ayni shu tarzda tahlil qilib chiqilgan.

Surxondaryo o‘zbek shevalarining tasnifi masalasi ham doimo olimlar e‘tiborida bo‘lib kelgan. Shunga ko‘ra, bir qator yirik dialektologlarimiz asarlarida mazkur hududga oid tavsifiy materiallar atroflicha yoritilgan. Prof E. D. Polivanov tasnifiga ko‘ra [Polivanov,1993:72-b.] Surxondaryo o‘zbek shevalari uchinchi dialekt qipchoq lahjasining beshinchi tipidagi janubiy o‘zbek j-lovchilar guruhiga kiritiladi. E.D.Polivanov o‘zbek shevalarini tasnif qilar ekan, singarmonizm xususiyatining bor yoki yo‘qligiga katta e‘tibor beradi. Shu nuqtai-nazardan Surxondaryo shevalarini singarmonizm xususiyatlarini o‘zida saqlagan qipchoq yoki sof o‘zbek shevalari guruhiga kiritiladi. Professor A. K. Borovkovning o‘zbek dialekt va shevalari orasidagi munosabatlar hamda tarixiy lingvistik hodisalarini hisobga olgan holda, berilgan keyingi tasnifida Surxondaryo o‘zbek shevalari j-lovchilar dialekti deb ko‘rsatiladi.

U o‘zining “O‘zbek shevalarining klassifikatsiyasi masalalari” nomli asarida j-lovchilar dialekti o‘tmishda ko‘chmanchi yoki yarim ko‘chmanchi holda yashagan, turli urug‘- qabilalarga mansub o‘zbeklar, chunonchi, mang‘it, nayman, ming, yuz, qirq kabi urug‘lar shevasini o‘z ichiga oladi.

Bu shevada so‘zlashuvchi o‘zbeklar XVI asrdan boshlab O‘zbekistonning turli hududlariga: shimoliy Xorazm, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari va Fargona vodiysining ayrim joylarida hamda Tojikistonning g‘arbiy-janubiy qismida joylashganligini yozadi. Bu dialektning asosiy xususiyatlari Professor A. K. Barovkov tomonidan quyidagicha izohlanadi: birinchidan, bu shevalarda unlilar soni 8ta va birinchi bo‘g‘inlarda uchraydigan hamda o‘zlashayotgan (e) unlisi bilan 9 tadir. Shuningdek, so‘z boshida talaffuz qilinadigan tovushlar (y)- (dj) bilan aytiladi: djo‘l (“yo‘l”, djamon (yomon) kabi. So‘z oxirida keng unlilardan keyin kelgan q, g‘ tovushlari v tarzida (tov-tog‘), (bov-bog‘) talaffuz etiladi; so‘z oxiridagi k, g, q, g‘ tovushlari unlilardan keyin kelganda tushib qoladi: kichi <kichik, sari< sariq kabi. A. K. Barovkov o‘z shevalari tasnifining, asosan, 2 -variantini tavsiya etgan. U o‘z tasnifining birinchi variantida asos qilib, fonetik belgilarning j-lashish, y-lashish, o-lashish va a-lashish xususiyalarini ko‘rsatar ekan. Surxondaryo qipchoq shevalarini a-lovchi guruhining j-lovchi shevalariga kiritadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Professor G‘ozi Olim tasnifi bo‘yicha mazkur shevalar o‘zbek-qipchoq lahjasiga kiritilgan: Bu lahjaga Ohangaron vodiysida, Mirzacho‘lda, Samarqand, Zarafshon, Buxoro atroflarida va Qashqadaryo, Surxondaryoda yashovchi o‘zbeklar va Xorazm, Andijon, Qo‘qon, Namangan hududlarida, Qoraqalpog‘istonning Qipchoq, Chimboy, Qo‘ng‘irot tumanlarida, Tojikiston, Afg‘onistonning shimolidagi o‘zbek shevalari kiradi”- deb ko‘rsatilgan.

Professor G‘ozi Olim Yusunov shevalarini tasnif qilganda ularning fonetik va morfologik xususiyatlariga ko‘proq e‘tibor bergan. Chunonchi, fonetik belgilar: so‘z boshida “dj” lashish hodisasi, y >dj, yer>djer, k >g, ek>egin, e-v, tug‘>tuv, g>g‘, tegdi>tiydi. Morfologik belgilarga: jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi o‘zakning qattiq-yumshoqligiga ko‘ra: ge-ke, ea, qa-a, >e. Tushum kelishigi -n, -ni, -ni, -tv, -ti, -di, -di. Qaratqichi kelishigi: nng-ning, -tng, -ting -dng, ding shaklida. Ko‘plik affikslari lor-lir, har-dar, der, tar-ter. Hozirgi zamon davom fe’li -yatir, -djatir shaklida qo‘llanilishi asos deb hisoblaydi.

Olim mazkur hududdagi Boysun shevasi haqida fikr yuritar ekan shunday yozadi: “Shahar va kasabalarda yashovchi turli xalqlar, turlicha so‘zlashuvchi tojik,

arab, afg‘onlar va qarluq qabilasining burungi jonli shevasida so‘zlashadilar”. Muallif shu shevaning til xususiyatlari nimalardan iborat, qanday belgilariga ko‘ra Boysun shevasi qarluq shevasiga kirishi to‘g‘risida aniq ma‘lumot bermaydi. Olim o‘zbek shevalarini o‘rganish sohasida shahar tipidagi, xususan, qarluq lahjasiga kiruvchi shevalarni ilmiy asosda chuqur o‘rganish bilan qipchoq shevalarini ham dialektologik tekshirish obyekti qilib oldi va shu shevalar haqida bir qancha asarlar yozdi.

Akademik V. V. Reshetov hozirgi O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan o‘ziga xos etnolingvistik jarayon hamda qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta‘sirini nazarda tutar ekan, tarixiy lingvistik jihatdan umumxalq o‘zbek tili uchta katta guruhdan, 1) qarluq-uyg‘ur, 2) qipchoq, 3) o‘g‘uz lahjalaridan tashkil topganligini ko‘rsatadi.

Olim o‘zbek shevalarini tasnif qilishda hududiy joylashish, etnik belgi va til xususiyatlarini e‘tiborga oladi. Ana shu tasnifda Surxondaryo o‘zbek shevalari hududiy jihatdan shimoliy-g‘arbiy guruhga, etnik belgisiga ko‘ra qipchoq va til xususiyatlariga ko‘ra a-lovchi guruhdagi “j” lashgan shevalar orasida beriladi. U qipchoq lahjasini juda katta hududga tarqalgan. O‘zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur shevalarning vakillari bor. Sirdayo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm viloyatlari aholisining ko‘pchilik qismi qipchoq lahjasi vakillaridir. Bugina emas, o‘zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston Respublikalari hududlarida ham bor”. Darhaqiqat, dialektolog olim S. Rahimov o‘tkazgan tekshirishlar Surxondaryo aholisining ko‘pchilik qismi qipchoq lahjasi vakillari ekanligini ko‘rsatgan. Akademik V. Reshetov bu shevalarning eng muhim lingvistik xususiyatlari sifatida fonetik jihatdan ”kontrost” ya’ni, juft unililar (o-o‘, y-i, a-e) ning mavjudligi, natijada singarmonizm qonunining saqlanishi, so‘z boshida kelgan yuqori o‘rta ko‘tarilishdagi unililarning (i-e, u-o, u-e) tarzida diftonglashuvi, qisqa uzun unililarning farqlanmasligi, so‘z boshida y>dj, so‘z oxirida y>v tovushlarining kelishi, kelishik shakli magon, sag‘on, ug‘on va hozirgi zamon davom fe‘lining -djatur formasi yasalishi, hozirgi-kelasi zamon sifatdosh to‘g‘on shaklida kabi hodisalarni ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ko‘rib o‘tkanimizdek, tasniflarning hammasida ham Surxondaryodagi o‘zbek shevalari “j” lovchi guruhga kiruvchi qipchoq dialektining bir tarkibiy qismi sifatida qayd qilinadi. S. Rahimov j-lovchi o‘zbek shevalaridagi morfologik belgilarning turlarini ko‘rsatib quyidagilarni yozadi: “Minor, Boymoqli G‘o‘rjak, Kallamozor, Istara kabi qishloq shevalarida -lar ko‘plik affiksi fe’llarni tuslaganda, ikkinchi shaxsning ko‘plik formasi aq, iner, ner

shakllarida ishlatiladi. Masalan, boringizar, kengizar [Fayziyeva,2023: 21-22-b]. Bu narsa esa olimlarimizning mazkur hududni atroflicha o‘rganganligidan dalolat beradi.

Surxondaryo o‘zbek shevalarini alohida o‘rgangan olim S. Rahimov ushbu jarayonda shunday munosabat bildiradi. “Albatta, bu fikrlar to‘g‘ri, lekin bu hududda boshqa shevalarning mavjudligini uchratmaymiz”. [Rahimov, 1985:63-b.] O‘zbek tili xilma-xil dialekt va shevalarni o‘z ichiga olishi bilan harakterli ekanligi tilshunos olimlarimiz tomonidan aytilgan. Shu nuqtai nazardan Surxondaryodagi o‘zbek aholisining tili ham yaxlit bir butun shevani tashkil etmaydi. Chunki bu yerda turli shevalarni uchratish mumkin. [Rahimov,1985:53-b.] Shundan kelib chiqib olim Surxondaryodagi o‘zbek shevalarini quyidagicha tasnif qiladi:

- 1) j-lovchi o‘zbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar);
- 2) y-lovchi o‘zbek shevalari (qarluq lahjasiga xos shevalar);
- 3) Ikki tilda so‘zlashuvchi shevalar. [Rahimov,1974:13-b.]

J-lovchi o‘zbek shevalarining hammasi o‘zining til xususiyatlari jihatidan butun hudud bo‘yicha bir xil emasligini inobatga olish, muallif qipchoq lahjasiga xos shevalarni ham ikki guruhga bo‘ladi. Birinchi guruh sheva vakillari hududiy jihatdan viloyatning janubiy-g‘arbiy va shimoliy-g‘arbiy tomoni: Boysun tumanidagi Rabot, Yomchi, Pitov, Kofrun, Bandixon (o‘sha vaqt Boysun tumaniga qaragan), Tuda Xo‘jabulg‘on, Munchoq, Tillakamar, Chilonzor, Kallamozor, G‘orjak, Xo‘jao‘lkon, Dashtig‘oz, Pulhokim, Pudina, Sarqamish, Tangimush, Xomkon, Padang, Besherkak; Jarqo‘rg‘on tumanidagi Minor, Oqtepa, Ismoiltepa, Qizilmozor, Cho‘pon, Quyun, Boymoqli, Chinobod; Qumqurg‘on tumanidagi Azlarsoy, Elbayon(hozirda Sho‘rchi tumaniga qarashli hudud) Yantoqli, Achamoyli, Qorsaqli, Xo‘jamulki, Zarkamar, Lalmikor, Yangiyer, Bo‘ston, Guliston, Qumqurg‘on, Sayhon, Paypan, Paxtakor, Ulus; Angor tumanidagi Tallimaron, Takiya, Gilambob, Angor; Sherobod tumanidagi Qulliqsho, G‘orjak, Xo‘jaqiya, Chuqurko‘l, Talashqon, Yangiyo‘l, G‘o‘rin, Achamoyli, Loyliq, G‘ambur, Tug‘uz, Oqqo‘rg‘on, Bobotepa; Termiz tumanidagi Dehqon, Ozod, Yangiariq; Muzrabot tumanidagi Beshqo‘ton kabi qishloq va aholi manzilgohlarida yashovchi kishilarni kiritadi. Shu guruhdagi shevalarda singarmonizm hodisasi (tanglay garmoniyasi) kuchli ekanligini ta’kidlaydi, so‘z va so‘z shakllarining o‘zak-negiziga qarab affikslarning qattiq-yumshoqligi, o‘zgarishini aytadi. Masalan, Munayaqqa (bu yoqqa), barg‘anakan (borgan ekan), jarteke (hazilga) kabi. Bu guruhdagi shevalarda (u), (i) kabi lablanuvchi unlilar o‘rnida (y), (i) singari lablanmagan unlilarni ishlatish harakterlidir-deya quyidagi misollarni keltiradi: bo‘lamo‘q (bo‘lamo‘q-atalaning sut aralashirib pishirilgan ovqat turi), shipirtki>shivirki (supurgi), shubaq (suvoq).

Qipchoq lahjasiga xos ikkinchi guruh sheva vakillariga esa viloyatning shimoliy-sharqiy qismi: Sariosiyo tumanining Chimildiq, Boybo‘ri, Bakati, Konikon, Fayzobod, Oqostona, Qo‘rg‘oncha, Bobotog‘, Malik, Oqmasjid hozirda Uzun hududiga mansub), Tolto‘g‘ay, Xursan, Galamulla, Qo‘lmaykan, Jarabod: Denov tumanidagi O‘zgarish, Oqtosh, Yangiqishloq, Baxt, Shamolli, Eshako‘ldi, Zartepa, Chuqurqishloq, Saksontepa, G‘alaba, Hayrabod, Qizilsuv; Sho‘rchi tumanidagi Ipoq, Mo‘minqul, Obishir, Mirshodi (Hozir bu qishloqlar Oltinsoy hududiga kiradi). Obodon, Qatag‘an, Qizilgul qishloqlarida yashovchi aholini kiritgan. Muallif bu guruhdagi shevalarda singarmonizm saqlangan bo‘lsa-da, ayrim o‘rinlarda bu jarayon buzilganligini ta’kidlaydi. Birinchidan, so‘z boshida (j)o‘rnida ko‘pincha (y) ishlatishga urinish seziladi. Masalan: jezze > yazna (pochcha), jamaq > yamaq(yaloq).

Ikkinchidan, adabiy tilda (j-bilan aytiladigan so‘zlar (jun), (yun) singari shevada jo‘q-yo‘q tarzida talaffuz holatini uchratish mumkin. Uchinchidan, “ekan” to‘liqsiz fe‘lidan yasalgan komponentlarga singarmonizm ta’sir etmaydi: bore ken (bor ekan), boruduk (borgan edik), kelemish (kellar emish). To‘rtinchidan, qaratqich va tushum kelishigi o‘rin-payt va jo‘nalish kelishigini farqlamasdan qo‘llash kabi holatlar mavjudligini qayd etadi.

Y-lovchi shevalarni S. Rahimov ikki guruhga ajratadi: 1. Termiz-Sariosiyo.

2. Xatak-Xonim guruh shevalari. [Fayziyeva,2023:61-b] Y-lovchi qarluq lahjasiga xos shevalar aksariyat viloyatning shimolida joylashganligini aytgan. Bu sheva vakillari hududiy joylashuvi Sariosiyo tumanidagi Dashnobod, Qorasuv, Xokim, Uzun, Vordisoy, Turkqishloq, Gazarak, Denov tumanining Vaxshivor, (bu hozirda Oltinsoy tumani); Sho‘rchi tumanidagi Qorluq (Oltinsoy tumani); Sherobod tumanidagi Xatak, Laylagon, Xujanqo, Maydon, Qorabog‘, Novbog‘, Chig‘atoy va Termiz atrofidagi hududlarda istiqomat qiladi. Bu sheva vakillari etnik jihatdan turk-barlos, chigatoy, qatag‘on, elbegi urug‘laridir. Bu shevalarning bir qismi, chunonchi, Xatak, Laylagon, Xujanqo kabi qishloq shevalari xususiyatlariga ko‘ra Quyi Qashqadaryodagi g‘ unlisi shevalariga ancha yaqinlashadi. [Rahimov,1974:56-b.]

O‘ziga xos xususiyatlari. Adabiy tildagi tomon, somon, yomon, so‘zlarining birinchi bo‘g‘inida ko‘p hollarda (a) unlisi ishlatiladi: tamon, samon, yamon kabi. Ayrim qishloqlarda (Gazarak, Qorasuv, Xonim) adabiy-orfografik (o) unlisi bir guruh so‘zlarda til o‘rta (o‘)ga o‘tib lablanadi: o‘ta (ota), o‘na (ona), o‘pa (opa) Ikki va uch bo‘g‘inli so‘zlarning oxirgi bo‘g‘inidagi (i) unlisi Samarqand- Buxoro tilidagi shevalarga o‘xshash (u) tarzda talaffuz qilinadi: ovsun (ovsin), etuk (etik), xotun (xotin), aytuk (aytdik). Bu shevalarning ko‘pchiligida adabiy orfografik a, o unililari

o tarzida juda oldingi qatorda va ikki lab oldinga tomon cho‘ziqroq talaffuz etiladi: onor (anor), darvoze (darvoza). U, bu, shu kabi ko‘rsatish olmoshlari yer so‘zi bilan qo‘shilib qo‘shma so‘z hosil qilganda (u) unlisi (o) ga o‘tib (e) tushiriladi va shunday qo‘llaniladi: or, sher, bor [Rahimov,1974:67-70-b].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Biz yuqorida Surxondaryo o‘zbek shevalari bo‘yicha ish olib borgan olimlarimizning ishlari bilan tanishdik. Ayniqsa, S. Rahimovning uch bosqichli tasnifi Surxondaryo o‘zbek shevalari haqida keng ma’lumot olishga imkon beradi. Hozirgi kunda til va nutqning ahamiyati yanada oshib bormoqda. Bu esa umumxalq o‘zbek tili mahalliy shevalarning lug‘atini yaratish masalasini talab etadi. Prof. A. G‘ulomov dialektal lug‘at tuzish haqida fikr yuritib shunday degan edi: Oldin viloyatlar lug‘atini yaratib, keyin o‘zbek xalq shevalari lug‘atini yaratish kerakmi yoki avval o‘zbek xalq shevalari lug‘atini tuzib, keyin viloyatlar lug‘atini tuzish kerakmi? (Lug‘at haqida qo‘shimcha qilaman).

Keyingi yillarda viloyatlardagi o‘zbek xalq shevalari leksikasini bir necha guruhlariga, qismlarga bo‘lib o‘rganish dialektologiya sohasining talablaridan biriga aylandi. Surxondaryo o‘zbek shevalarini ham fonetik-morfologik va leksik sathlarda qismlarga bo‘lib o‘rganish olimlarimiz oldidagi muhim masalalardan biri hisoblanadi. Masalan, “Sherobod rayon jo‘qchilari shevasi” (A.Mamatqulov), “Janubiy Surxondaryo qipchoq shevalari morfologiyasi” (X.Alimurodov), “Surxondaryo o‘zbek shevalari leksikasi”, “O‘zbek tili Surxondaryo shevalari”, “Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati” (S. Rahimov) kabi asarlar shular jumlasidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek tili. Surxondaryo o‘zbek shevalari. Toshkent, 1985, 25-6
2. Ernazarov M.S., Karimjonova V.A., Ernazarov T.J., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G‘. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2012-yil. 23-bet
3. Enazarov T.J., Karimjonova V.A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G‘. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent. 2012. 27-bet
4. Enazarov T.J., Karimjonova V.A., Ernazarova M. S, Mahmadiyev Sh.S., K. G‘. Rixsiyeva. “O‘zbek dialektalogiyasi”. Toshkent, 2012-yil. 37-bet.
5. Ernazarova M. S., Karimjonova V.A., Ernazarov T.J., Mahmadiyev Sh.S., Rixsiyeva K.G‘. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2012- y.72-bet
6. Fayziyeva X.Q. O‘zbek tili Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarining lug‘at xususiyati. PhD. diss. -Termiz:. 2023-yil. 21-22-b.
7. Fayziyeva X.Ch., O‘zbek tili Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarining lug‘at xususiyati”, PhD. diss.-Termiz:. 2023-yil.61- bet.
8. Polivanov Y. D. Dialektologiya. -Toshkent. 1993. 72-b.

9. Rahimov S. Surxondaryo viloyati o‘zbek shevalari leksikasi. Filologiya fanlari nomzodi diss.-Toshkent,1974. 20-b.
10. Rahimov S. Surxondaryo viloyati o‘zbek shevalari leksikasi. -Toshkent.1974.13-b.
11. Rahimov S. O‘zbek tili surxondaryo shevalari. –Toshkent. 1985. 53-b.
12. Rahimov S. Surxondaryo viloyati o‘zbek shevalari leksikasi. -Toshkent. 1974. 56-b.
13. Rahimov S. Surxondaryo viloyati o‘zbek shevalari leksikasi. -Toshkent.1985.63-b.
14. Rahimov S. Surxondaryo viloyati o‘zbek shevalari leksikasi. -Toshkent. 1974. 67-70-b.
15. Xolova M.A. O‘zbek milliy korpusi tadqiqi, PhD. diss.-Termiz-2022 yil,7-bet.